

СТАТТІ

Проблеми української медієвістики

В. В. СТАНІСЛАВСЬКИЙ (Київ)

Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр.

1686 р. став важливим рубежем в історії запорозького козацтва. У травні цього року в Москві було укладено "Вічний мир" між Річчю Посполитою та Російською державою. Згідно з його статтями. Запорозька Січ перейшла з-під спільної протекції обох країн під владу Росії. Поляки ж звільнили козаків від присяги, втратили право відправляти послів на Січ, підтримувати, а також закликати і приймати запорожців на свою сторону¹.

Виконання цих умов мало б привести до повного розриву політичних відносин Запорожжя з Польщею та Правобережною Україною. Але так не сталося. Про це свідчить значна кількість даних, що стосуються взаємин запорожців з поляками і правобережними козаками, у працях українських, російських і польських дослідників, які належать до різних історичних напрямків та шкіл: М. Бантиша-Каменського, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, С. Соловійова, М. Костомарова, О. Петрушевича, Д. Яворницького, В. Готвальда, О. Терлецького, Я. Перденії, Г. Сергієнка, В. Заруби, Т. Чухліба та інших. У них найчастіше згадуються факти, що пов'язані з відправкою гетьманом Андрієм Моголою листа на Січ на початку 1688 р., поїздкою посольства низового війська до польського короля Яна III Собеського в кінці 1689 — першій половині 1690 р., окремими випадками служби запорожців на користь Речі Посполитої, насамперед взаємодії їх з правобережними козаками у боротьбі з турками і татарами, визнанням авторитету полковника Семена Палія на Запорожжі.

Проте всі ці відомості не стали підставою для теоретичних узагальнень щодо стану політичних відносин Січі з Польщею та Правобережжям. Більше того, загальноприйнятим зробилося положення про те, що в кінці XVII ст. на Запорожжі постійно існувати лише дві "партії" — промосковська та прокримська. Так, на думку М. Костомарова, одна з цих "партій" хотіла примирення і союзу з Кримом, щоб мати змогу добувати сіть та ловити рибу на татарській території, а друга схилилася до послушенства царям заради щорічного жалування². Цю ж точку зору поділяв Д. Яворницький, хоча у його праці зазначені "партії" згадуються тільки у зв'язку з подіями 1689—1690 рр.³ Не пішла далі й О. Єфименко, яка вважала, що саме "Вічний мир" став межею, після якої на Запорожжі утворилися "партії" прибічників та, рішучих противників російського уряду. Дослідниця зазначала, що противникам Московської держави, готовим на боротьбу з нею, не було шшого виходу, як союз і покровительство Криму. Саме тому опозиція Москві завжди була "кримською партією"⁴.

Дешо відступив від цих тверджень історик О. Терлецький, пишучи про події 1689 р. Він справедливо підкреслив, що після провалу другого походу проти татар Січ почала схилитися то до Криму, то до Польщі чи Москви⁵. Але, в цілому, погляди дослідників на пріоритетні напрямки зовнішньої політики низового війська залишилися незмінними. Наприклад, Б. Крупницький відзначав, що після того, як Ян III не дав ясної відповіді на прохання Запорозжя про протекторат (грудень 1689 р.), стурбовані за свою незалежність січові козаки почали коливатися і схилитися то до лівобережного гетьмана Івана Мазепи і Москви, з одного боку, то до кримського хана, — з іншого. Це привело навіть до утворення двох "партій", одна з яких виступала за союз з Кримом, що давало торгіві переваги і дозвіл на безперешкодне добування солі та рибальство в татарських озерах у нижній течії Дніпра, а друга — за порозуміння з гетьманом і царями. Причому остання розраховувала насамперед на безперешкодне надходження необхідних сільськогосподарських продуктів з Лівобережної України та субсидії в золоті і військових спорядженнях, які Січ щорічно отримувала з Москви⁶. Лише про дві орієнтації запорожців — на розвиток взаємин з Росією та на допомогу Криму і Туреччині в боротьбі з нею — писала й Н. Полонська-Василенко⁷.

На цьому тлі значно виділяється позиція польського історика О. Яблоновського, котрий, пишучи про період з 1652 по 1709 р., визначав політику Січі як лавірування між Москвою і Річчю Посполитою, при ворожому ставленні до Криму⁸. І хоча це міркування видається неточним щодо змісту запорозько-татарських відносин, воно має сенс, висвітлюючи особливе значення взаємин з Польщею.

В цілому ж, більшість дослідників вважала, що в юнці XVII ст., а саме після підписання "Вічного миру", політика Запорозької Січі визначалася тим, яка "партія" переважала у той чи інший момент: промосковська чи прокримська. Зв'язки ж з Річчю Посполитою та Правобережною Україною спеціально не виділялися.

Що ж стало причиною такого переконання? На нашу думку, найважливіше значення мав погляд на угоди, укладені між Москвою і Варшавою, як на такі, що унеможливлювати постійні політичні відносини запорожців з поляками та правобережними козаками. А це підтверджувалося невдачею відомої спроби А. Могили встановити контакти з Січчю та не досить успішною поїздкою запорозького посольства до короля. Крім того, брак джерельного матеріалу, введенного до наукового обігу, не дозволяв простежити розвиток взаємин обох сторін на протязі досліджуваного періоду.

У зв'язку з цим виникла необхідність уважно вивчити поставлену проблему, для чого ми використали дані, наведені у працях названих нами істориків, опубліковані джерела, а також матеріали з фондів архівів та відділів рукописів бібліотек Росії, України і Польщі.

Серед опублікованих джерел найбільше значення для нас мали "Источники для истории запорожских казаков", зібрані Д. Яворницьким⁹. Використано й документи, що містяться у праці М. Андрусяка¹⁰, та окремі дані літопису С. Величка¹¹.

А з неопублікованих матеріалів особливо слід відзначити епістолярні і документальні джерела. До першої групи входять листи: І. Мазепи до царів, князя В. Толщина, полковника І. Новицького, запорожців; перемолоченського дозорця І. Рутковського до І. Мазепи; корсунського полковника Д. Федорова до генерального осавула А. Гамалії; запорожців до поляків. У них міститься важлива інформація щодо військової служби козаків у Речі Посполитій, ставлення короля до прохання запорожців про підданство, платні за доставку полонених, ставлення козаків до С. Палія. До другої групи належать: донесення інформаторів лівобереж-

ному гетьману, грамота Яна III полковнику Я. Гладкому, заява думного дяка О. Українцеву польському резиденту Є.-Д. Довмонту, рахунок витрат королівської скарбниці. Вони розповідають про причини схильності запорожців до служби на користь Речі Посполитої, заходи поляків, спрямовані на привернення козаків на свою сторону, спроби І. Мазепи перехопити посольство Січі до короля, ставлення низового війська до намагань гетьмана перешкодити розвитку відносин з Річчю Посполитою та Правобережною Україною, прагнення окремих запорозьких загонів піти у польську сторону і позицію січової старшини щодо цього.

Усі згадані джерела зберігаються у Російському державному архіві давніх актів у Москві (фонди №9, 123, 124, 229), Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у Києві (фонди № 2, 8), Центральному державному історичному архіві України у Києві (фонд №227), Архіві головному актів давніх у Варшаві (фонд "Архів публічний Потоцьких").

Використання названої літератури та джерел дало можливість нам вирішити такі завдання:

- визначити місце Речі Посполитої та Правобережної України у зовнішній політиці Січі;
- з'ясувати основні риси політики поляків і правобережних козаків щодо Запорозжя;
- дослідити вплив внутрішніх та зовнішніх чинників на розвиток взаємин Запорозької Січі з Польщею і Правобережною Україною;
- показати роль діяльності окремих історичних осіб у подіях, які вивчаються.

Право на самостійні політичні зв'язки з іноземними державами було цілком природним у розумінні запорожців. Так, якраз напередодні підписання "Вічного миру" у листі до гетьмана І. Самойловича від 26 квітня 1686 р. вони зазначали, що на Січ "при натежних потребах" пишуть не тільки православні царі, а й римський цісар, польський король, турецький султан, візир та кримський хан¹². І, без сумніву, це твердження не було простою декларацією, а відповідало дійсності.

Угоди, укладені Річчю Посполитою та Російською державою, теж не стали непереборною перешкодою для розвитку запорозько-польських відносин. Вже у 1686 р. польська сторона встановила у Білій Церкві спеціальний поштовий пункт, призначений для зв'язку з Лівобережною Україною і Запорозжям¹³. А 10 серпня цього ж року Ян III, ведучи бойові дії проти турків, звернувся своїм листом до Січі з-під Ясс з проханням перешкодити кримському хану переправитися через Дніпро, бо до нього на з'єднання йшла орда з Буджака і Белгорода. У випадку ж невдачі цієї операції король запрошував хоча б частину низового війська підтримати його армію¹⁴. Цікаво, що заклик до запорожців Ян III пов'язував з бажанням російських царів отримувати інформацію про воєнні акції поляків¹⁵, хоча навряд чи Москва могла мати на увазі безпосередні контакти з Січчю. А коронний регент Станіслав Щука, котрий відправляв королівський лист, висловив жадання, щоб він був доставлений і "на Дін та до інших, кому належить", для спільної боротьби з "поганами"¹⁶.

Отримавши послання, козаки зробили з нього копію, яку затишили собі, а оригінал відправили до І. Самойловича. Не забарилися вони і з допомогою. Невдовзі до Яна III вирушив загін кінноти чисельністю в 2700 осіб, який разом з поляками брав участь у поході на Молдавію і Буджак. А на Пилипів піст запорожці отримати по 10 таєрів за службу і були відпущені. Причому король передав ними ще один лист до низового війська з подякою за допомогу та побажаннями подальшого воєнного співробітництва¹⁷.

Аналіз описаних подій змусив нас звернути особливу увагу на такі моменти: а) Ян III особисто офіційно запросив козаків на службу, що надалі не повториться; б) запорожці охоче підтримали дії польської армії, направивши до неї великий підрозділ, набагато численніший, ніж ті, які будуть прибувати пізніше; в) Січ не робила таємниці з цієї акції, але з часом вона почне приховувати подібні кроки від Батурина та Москви.

Як бачимо, Варшава одразу ж стала на шлях ігнорування умов мирного договору, котрі стосувалися Запорозької Січі. Реакція ж російського уряду нам невідома, хоча є дані, що в 1686 р. царі виділили козакам "за службу їхню і за прислання язиків, і щоб в Польщу на службу не ходили, і з Кримом перемир'я не чинили 50 половинок сукон амбурзьких"¹⁸. Отже, Москва прагнула вплинути на запорожців з допомогою дарунків, продемонструвати, що вірна служба буде щедро винагороджена.

У 1687 р. в гетьманському уряді Лівобережної України сталися важливі зміни: зі своєї посади був усунутий гетьман І. Самойлович, якого звинуватили у невдачі походу на Кримське ханство, а на його місце обраний генеральний осавул І. Мазепа. Останній при своєму обранні підписав Коломацькі статті — черговий договір з Російською державою, котрий містив зобов'язання Гетьманщини та Запорозжя дотримуватися умов "Вічного миру". Так, у 7-й статті зазначалося, що право листування і обміну посольствами з іноземними державами належить виключно Москві. Гетьман же міг лише приймати та передавати царському уряду всі послання з-за кордону. Крім того, він сам повинен був стежити за виконанням умов мирного договору Росії з Річчю Посполитою, список з якого зберігався у військовій канцелярії¹⁹.

У цей час запорожці поки не зустрічалися з якимось серйозними контрзаходами Москви та Батурина і продовжували підтримувати взаємовигідні зв'язки з Польщею. Багато їх ходило туди на службу. Та й займаючись розвідувально-диверсійною діяльністю у Криму, козаки захоплювати і привозили до поляків "язиків", за що отримували винагороду. Наприклад, відомо, що з 26 вересня по 10 жовтня 1687 р. у Золочеві перебуваю 10 запорожців на чолі зі старшиною Вишетравцем. За полоненого татарина, який був привезений сюди, козакам сплатили 523 золоті і 15 грошів²⁰.

Та вже у 1688 р. сталися події, котрі засвідчили про зміну методів і форм впливу польської та російської сторін на Запорозьку Січ. За даними Д. Яворницького, в цьому році загострилися опозиційні гетьманському уряду настрої серед низового війська. Це було зумовлено вимушеною бездіяльністю козаків, які не дочекалися обіцяної І. Мазепою підтримки городових полків для здійснення походу на Кримське ханство, та суперечками з Батурином з приводу перебування значної кількості запорожців у зимовий період на території Лівобережної України. Обурення козаків дійшло до тих меж, що вони почати схилили Миргородський і Лубенський полки до протидії полковій старшині²¹.

Цими незгодами між Січчю та Батурином вирішили скористатися польський та правобережний козацький уряди. На початку січня А. Могила відправив на Запорозжя своїх гінців з листами, зміст яких, очевидно, був антиросійським. Однак посланцям не вдалося виконати свого завдання, їх перестріли підрозділи лівобережного гетьмана і відіслати назад на Правобережжя, а відібрані листи привезли в Малоросійський приказ.

Тепер уже реакція царів на непокірну поведінку козаків та спроби польської сторони зав'язати з ними політичні стосунки була жорсткою: І. Мазепа отримав наказ "втихомирить" запорожців за допомогою російських підрозділів, котрі знаходилися у підпорядкуванні гетьмана²².

Однак до застосування зброї не дійшло, що, очевидно, пояснюється відповідним рішенням Мазепи. Натомість він отримав лист від кошово-

го отамана Григорія Сагайдачного з товариством, які з обуренням зазначали, що закордонні монархи з давніх давен могли присилати своїх представників на Січ, даючи запорожцям якусь пораду або жадаючи поради від них. І попередні гетьмани цьому не перешкоджали. Те ж, що трапилося, козакам "печаль учинило", бо і так, прочитавши лист з Немирова, вони мали повідомити про нього у Батурин та відправити до царів. Крім того, запорожці висловлювали сподівання, що І. Мазепа все ж напише їм про зміст або надішле копію листа від А. Могили²³.

Ця заява низового війська свідчить, що воно, незважаючи на формальну заборону, залишало за собою право підтримувати політичні відносини з зарубіжжям. Причому дії І. Мазепи козаки сприйняли як щось неординарне і навіть спробували переконати гетьмана у їх безпідставності.

Але І. Мазепа дотримувався іншої точки зору. Досить обережно, мабуть, не бажаючи йти на подальшу конфронтацію з Січчю, він відповів, що затримав послання з Правобережжя не через свою недоброзичливість до запорожців, а через те, що це входить у коло його обов'язків. Тим більше, що зміст перехопленого листа суперечить мирним угодам, укладеним Російською державою з Річчю Посполитою. Самим же козакам гетьман "пропонував і радив" надалі всі послання, які будуть надходити на Запорожжя без монаршої волі і його відома, відправляти до Батурина, звідки вони будуть послані до Москви, та чекати царського рішення. За словами І. Мазепи, росіяни мати написати до короля грамоту з вимогою заборонити А. Могили повторювати такі дії²⁴.

Вивчення цього листа лівобережного правителя до запорожців та наступні події свідчать, що А. Могила звертався до низового війська не без згоди, або навіть прямого розпорядження, польського уряду. Здається, Варшава вирішила чинити так, щоб звинувачення у порушенні мирних угод не падали безпосередньо на неї. Саме тому правобережний гетьман і був використаний як третя особа. Хоча, безперечно, він теж мав свої особливі плани щодо Запорожжя, адже становище козацтва на правому березі Дніпра в цей час дедалі зміцнювалося²⁵.

Росія ж, як бачимо, стримано реагуючи на факти військової служби запорожців, інакше поставилася до політичних, потенційно небезпечних для неї зв'язків Січі з Річчю Посполитою і вирішила покласти їм край. А в особі І. Мазепи вона побачила виконавця своїх наказів, який, однак, при цьому мав власні цілі. Протягом довгих років перебування при владі лівобережний правитель намагався максимально обмежити політичні права низового війська, підкорити його Батурину.

Рішучі заходи царської та гетьманської адміністрацій не завадили А. Могили в 1688 р. відправити на Запорожжя ще один лист, а також грошові подарунки кошовому отаману і на січову церкву. Тепер уже гінці змогли дістатися до місця призначення і передати послання. Прочитавши його, козаки зрозуміли, що до них опосередковано звертається сам Ян III. У листі, зокрема, зазначаюся, що чим швидше запорожці відпишуть і відпустять гінців, "тим краще королівської величності батьківську милість до себе визнають"²⁶. Не маючи тексту листа, ми все ж можемо констатувати, що ця заява є свідченням намагань польського короля, через А. Могилу, підтримувати приязні стосунки з Запорозькою Січчю. Та й гроші на подарунки були, напевно, виділені Варшавою.

Залишаючись цілком лояльними до Москви й Батурина, як і обіцяли раніше, козаки не робили таємниці з приїзду немирівських посланців на Січ. Лист від правобережного гетьмана вони передати І. Мазепі, а останній відправив його у Малоросійський приказ. Ще одна зустріч запорожців з представниками А. Могили відбулася у липні 1689 р. В цей час на Січ прибув його "товмач", котрий їздив до Криму викупляти невільників, і привіз козакам лист від кизикерменського бея²⁸.

Все ж відносини низового війська з Росією та Лівобережжям, і так далеко не безхмарні, почали серйозно псуватися вже у 1688 р. Це сталося після того, як за рішенням Москви і згодою Батурина в березні—серпні цього року на території Запорожжя, на річці Самарі, була побудована Новобогородицька фортеця. І хоча офіційно вона призначалася для охорони південних кордонів від татаро-турецьких нападів, козаки розуміли, що поява цієї цитаделі веде до обмеження їхніх стародавніх "вольностей". А оскільки протести запорожців, направлені до гетьмана і царів, не дали бажаних результатів, подальші намагання Січі знайти вихід зі складної ситуації привели її до усвідомлення необхідності шукати підтримку за кордоном, у Польщі.

За даними розвідника І. Мазепи мешканця Борисполя Савки Андрушенка, який на початку листопада 1688 р. повернувся з поїздки по Правобережній Україні, козаки постійно "докучали" королю, коронному гетьману і всій Речі Посполитій. Вони скаржилися на те, що на Самарі зведено російське місто, внаслідок чого річка виходить з-під влади низового війська. Але Ян III та інші представники польської верхівки не подавали ніякої надії запорожцям, чекаючи результатів запланованого на 1689 р. походу царської армії проти Кримського ханства³⁰. При поверненні на Лівобережжя, у Фастові, від брата полковника С. Палія Василя С. Андрушенка довідався ще про одне запорозьке посольство, котре прямувало у Польщу. Та його мета залишилася невідомою розвіднику³⁰.

Всі наведені факти дозволяють констатувати, що представники Січі здійснювали часті поїздки до Речі Посполитої. Причому на переговорах з поляками мова мала йти про військову допомогу у боротьбі проти Москви, бо тільки таким чином можна було зупинити зростання російської присутності на Запорожжі. Однак тоді війна з Російською державою не входила у плани Варшави.

1689—1690 рр. вписали ще одну важливу сторінку в історію запорозько-польських відносин. І на цей раз перший крок до зближення з Річчю Посполитою зробили козаки, що було зумовлено цілим рядом обставин. По-перше, провалом закінчився другий російсько-український похід на Кримське ханство (весна 1689 р.), що поставило Запорожжя перед загрозою можливого контрнаступу татарської орди і зумовило потребу пошуку воєнної підтримки. Крім того, козаки були розчаровані тим, що не виправдалися їхні сподівання на здобич, яка могла бути захоплена у ході успішних бойових дій. По-друге, в липні-серпні цього ж року на Самарі була зведена друга російська фортеця — Новосергіївська. По-третє, у відносинах Січі з Батурином та Московією виникли ускладнення, пов'язані з постачанням козакам різних припасів та поїздкою запорозьких посланців до царів. Як доносив І. Мазепі січовий писар Сажка, татари теж намовляли запорожців разом з ордою і поляками виступити проти росіян³¹.

Врешті, становище, у якому опинилося низове військо, змусило його прийняти рішення про підданство Речі Посполитій. На загальній раді, що відбулася 5 листопада 1689 р., запорожці ухвалили відправити до Яна III своє посольство. До його складу увійшло 200 козаків (за іншими даними, - 100). Очолювати посольство курінні отамани: незамайківського куреня — Процик Лазука та кисляківського куреня — Забіяка. З Січі воно виїхало на Пилипів піст, в дорозі користувалося подорожнім листом, виданим кошовим отаманом. З собою запорожці везли два послання: одне — до короля, а друге — до коронного гетьмана Станіслава Яблоновського³².

У листі до Яна III козаки зазначати, що Москва порушує їхні "вольності", та просили прийняти низове військо під протекцію Речі Посполитої. Натомість вони обіцяли вірно служити, як служили попереднім королям їхні діди та батьки, і висловлювати сподівання, що

поляки будуть надавати більшу платню, ніж росіяни. А у зверненні до коронного гетьмана кошовий отаман Іван Гусак з товариством передавали прохання про покровительство³³.

При під'їзді запорожців до Львова С. Яблоновський, котрий перебував у цьому місті, відправив повідомлення про них до Яна III³⁴.

Невдовзі, 22 грудня, польський король, який знаходився тоді у Жовкві, з великими почестями прийняв козацьке посольство. А ввечері, у костьолі, Ян III особисто зустрівся з П. Лазукою та Забіякою. Розмова між ними тривала близько години. Отамани передали королю лист від низового війська і розповіли про утиски, що чинить російська сторона, поскаржилися на перебої у постачанні різноманітних припасів та проблеми, котрі виникали через загрозу татарських нападів. За словами козаків, тимчасове перемир'я з Кримом, яке Січ була вимушена укласти, не вирішило її проблем. Тому вони надумали проситися під оборону Яна III і чекати наказу про подальші дії щодо російських царів та кримського хана³⁵.

Польський король прихильно поставився до запорожців, однак виконати їхнє прохання не міг, оскільки це, фактично, означало б оголошення війни Російській державі. Тому він дав ухильну відповідь: "Почекайте мене трохи, діти, бо я, як зичливий вам, своїм підданам, хочу вас відібрати, аби з вас і з нас не сміявся ніхто"³⁶. Причому, Ян III хотів "відібрати" не тільки Запорозжя, а й Лівобережну Україну³⁷.

На переговорах короля з казаками були присутні коронний підскарбій Марко Матчинський та львівський єпископ Йосип Шумлянський³⁸. Крім них та С. Яблоновського, який умовляв запорожців служити на користь Польщі, про приїзд посольства знали сенатори³⁹.

Після зустрічі Ян III наказав кількох посланців відправити на Січ, де вони мали розповісти про хід та результати переговорів, двох чи трьох взяти з собою у Варшаву на сейм, а останніх направити до села Ковалівки, яке знаходилося поблизу Немирова — тодішньої гетьманської столиці Правобережжя. Там вони повинні були чекати комісара з сейму Іскру, котрий мав привезти жалування: гроші та сукно. Крім того, комісар мусив довести до відома запорожців розпорядження польського уряду про їх подальші дії⁴⁰.

Нам невідомо, чи був виконаний наказ короля про відправку гінців на Січ. Що ж до Варшави, то туди невдовзі прибув П. Лазука. Основний же склад посольства приїхав у Ковалівку.

Виявивши свою політичну позицію щодо питання про перехід Запорозжя під владу Речі Посполитої, Ян III доклав зусиль до того, щоб інформацію про переговори з казаками не одержали росіяни. Так, за його розпорядженням, запорожці мали говорити, що вони їздили проситися на військову службу, єпископ Й. Шумлянський присягнув, що буде зберігати в таємниці слова, сказані королем казакам, а рішення про допущення П. Лазуки на сейм невдовзі було скасовано⁴¹.

Проте всі ці заходи виявилися марними. До Москви та Батурина дані про зустріч представників запорозького посольства з Яном III надійшли щонайменше від чотирьох інформаторів. Першим був писар Сажка, другим -- якийсь православний подільський шляхтич, третім -П. Лазука, четвертим — Гришко Філіпенко — ще один з посланців. Пізніше ж подробиці події з'ясовувалися через: І. Мазепу, котрий спеціально посилав на Січ батуринського козака Сидора Горбаченка та гадяцького сотника; гетьманського дозорця у містечку Переволочна на Дніпрі Івана Рутковського, який теж відправляв до низового війська своїх людей; стрільця Івана Григор'єва, що, поживши певний час на Запорозжі, покинув його і прийшов у Київ, та через інші джерела.

Відомості, передані інформаторами, в цілому збігаються, а в окремих випадках взаємодоповнюються. Всі вони різними шляхами на-

дійшли до Росії та на Лівобережжя. Так, писар Сажка відправив повідомлення до Мазепи про козацьке посольство незабаром після його виїзду з Січі⁴², згаданий шляхтич вже 24 грудня 1689 р. прийшов з новинами про запорожців до царського резидента у Варшаві Івана Волкова⁴³, П. Лазука скористався послугами свого давнього знайомого козака Київського полку Федора Єльця, який їздив у Польщу за дорученням свого полковника "купецьким способом". Перший раз П. Лазука та Ф. Єлець побачились у Варшаві, а під час другої зустрічі у Ковалівці запорозький посланець передав київському козаку листи від себе І. Мазепі та звернення низового війська до коронного гетьмана. Зазначимо, що Ф. Єлець не тільки успішно виконав довірену йому справу, а й побував у Москві⁴⁴. Що ж до Г. Філіпенка, то він сам доносив про все лівобережному гетьману у Батурині⁴⁵.

Отримавши повідомлення про прийом поляками запорозького посольства, росіяни почали діяти на двох рівнях: а) міжнародному - з'ясовуючи це питання з урядом Речі Посполитої; б) внутрішньому — вживаючи заходів для перейняття козаків, що мали повертатися на Січ.

Насамперед, в кінці грудня І. Волков заявив сенаторам, що "запорожці не належать королівській величності і приймати їх, і жалуванням своїм обнадіювати не можна". При зустрічі ж з С. Яблоновським російський резидент запитав, для чого козаки приїхали до Польщі. Однак сенатори відмовилися визнати, що в основі переговорів запорожців з Яном III лежали політичні мотиви, а коронний гетьман відповів, що король ніколи не піде на порушення мирних угод з Москвою і не прийме козаків у підданство. Він підкреслив, що запорожці приїхали проситися на військову службу через голод, який розпочався після припинення надходження до Січі різних припасів. І задоволення їхнього клопотання мирному договору не суперечить. Також до Яна III була направлена царська грамота з осудженням польських дій⁴⁶.

Однак і у відповіді короля від 19 лютого 1690 р. зазначалося, що перед самим від'їздом з "Руських країв" на сейм до Варшави до Яна III у Жовкву прибули козаки та запропонували свої послуги у боротьбі з турками і татарами. Але він заборонив допускати запорожців до "цілування руки" своїй і приймати їх у реєстр польських військ. Більше того, посланці отримали наказ повертатися і воювати з ворогом на славу всього християнства⁴⁷.

Як бачимо, Варшава повністю заперечувала політичний зміст переговорів з представниками Січі. Та це не змінило позиції російського уряду, котрий продовжував наполягати на своєму. Так, 8 травня, за наказом царів, у Посольському приказі думний дяк Омелян Українцев оголосив польському резиденту Єжи-Домініку Довмонту, що Москва знає все про прийом королем запорозького посольства, та сповістив про приїзд члена цієї депутації Г. Філіпенка на Лівобережжя, до І. Мазепи⁴⁸. Через короткий час Є.-Д. Довмонт відправив у Польщу повідомлення про інформацію, якою володіли росіяни, та їхнє ставлення до проблеми⁴⁹.

Зазначимо, що занепокоєння Москви мало під собою реальні підстави. Різноманітні дані, які надходили до царського уряду, говорили за те, що між Туреччиною, Кримом і Річчю Посполитою ведуться таємні переговори про можливість об'єднання проти Російської держави. При цьому однією з цілей Варшави було прагнення заволодіти Лівобережною Україною. А підтримка Запорозької Січі могла б стати важливою передумовою успіху цих планів.

(Далі буде)

- ¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков (далее - Источники...). Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 26—27; В джерелах часто зустрічаються терміни "польська сторона" та "сторона королівської величності". Під ними розуміються не тільки польські, а й етнічні українські землі.
- ² Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы // Исторический монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1885. — Т. 16. — С. 75—76.
- ³ Яворницкий Д. И. История запорожских козаков (далее - История...). — К., 1991. — Т. 3. — С. 70.
- ⁴ Ефименко А. Я. История украинского народа. К., 1990. — С. 295—297; її ж. История України та її народу. — К., 1992. — С. 132.
- ⁵ Терлецький О. Гетьманська Україна і Запорозька Січ. Львів, 1935. — С. 49.
- ⁶ Гирнуский В. Hetman Mazepa und seine zeit (1687—1709) / Leipzig, 1942. — S. 33.
- ⁷ Полонська-Василенко Н. История Украины. — К., 1992. — Т. 2. — С. 120.
- ⁸ Jablonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. — Кракув, 1912. — S. 275.
- ⁹ Источники... — Т. 1—2.
- ¹⁰ Андрусяк М. До історії правобічних козаків в 1689—90 рр. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. 100. — С. 251—274. Г'єлицько С. В. Літопис. — К., 1991. — Т. 2.
- ¹¹ Там же. — С. 310.
- ¹² История... — Т. 1. — С. 456; Т. 3. — С. 12.
- ¹³ Величко С. В. Назв, праця. — Т. 2. — С. 328—329.
- ¹⁴ Там же. — С. 328.
- ¹⁵ Там же. — С. 329.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Источники... — Т. 2. — С. 1303; История... — Т. 1. — С. 433.
- ¹⁸ Величко С. В. Назв, праця. — Т. 2. — С. 354.
- ¹⁹ История... — Т. 3. — С. 29.
- ²⁰ Там же. — С. 34.
- ²¹ Там же.
- ²² Источники... — Т. 1. — С. 94, 96, 100—101.
- ²³ Там же. — С. 100—103.
- ²⁴ Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — С. 70—71.
- ²⁵ Російський державний архів давніх актів у м. Москві (далее — РДАДА), Ф-229, оп. 1, спр. 195, арк. 31.
- ²⁶ Там же, арк. 31—32.
- ²⁷ Источники... — Т. 1. — С. 124; История... — Т. 3. — С. 47.
- ²⁸ Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская Старина. — 1890. — №. — С. 224; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далее — ІР НБУ), ф. 2, спр. J3518-13635, арк. 380—380 зв.
- ²⁹ Востоков А. Указ, соч. — С. 225; ІР НБУ, ф. 2, спр. 13518-13635, арк. 382.
- ³⁰ Костомарови. Указ, соч. — С. 46.
- ³¹ Источники... — Т. 1. — С. 215; История... — Т. 3. — С. 65—67; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далее — ЦДІАК), ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 36—37; Архів головний актів давніх у м. Варшаві (далее — АГАД), ф. Архів публічний Потоцьких, спр. 47. — Т. 2, арк. 377—378; Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1870. — Т. 7. — С. 165.
- ³² Там же; Костомарови. Указ, соч. — С. 47.
- ³³ Археологический сборник... — Т. 7. — С. 165.
- ³⁴ Источники... — Т. 1. — С. 255; История... — Т. 3. — С. 67—70; ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 30.
- ³⁵ Источники... — Т. 1. — С. 254.
- ³⁶ ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 30; Костомарови. Указ, соч. — С. 48.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 13; Костомарови. Указ, соч. — С. 48; История... — Т. 3. — С. 70.
- ³⁹ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 13—14; ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 30—31, 38.
- ⁴⁰ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 12—13.
- ⁴¹ Костомарови. Указ, соч. — С. 46—47.
- ⁴² ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 29.
- ⁴³ Источники... — Т. 1. — С. 255—259; История... — Т. 3. — С. 68—69; Костомарови. Указ, соч. — С. 47.
- ⁴⁴ РДАДА, Ф-79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 12.
- ⁴⁵ ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 37—38; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1962. Кн. 8 (Т. 13—14). С. 487—488; Петрушевич А. С. Дополнения к сводной Галицко-Русской летописи с 1600 по 1700 год. — Львов, 1891. — С. 693.
- ⁴⁶ Андрусяк М. До історії... — С. 265.
- ⁴⁷ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 12—14.
- ⁴⁸ АГАД, ф. Архів публічний Потоцьких, спр. 47, т. 2, арк. 376—378.